

Príspevok k omietkovým a maliarskym iluzívnym prejavom v sakrálnej architektúre 13. storočia

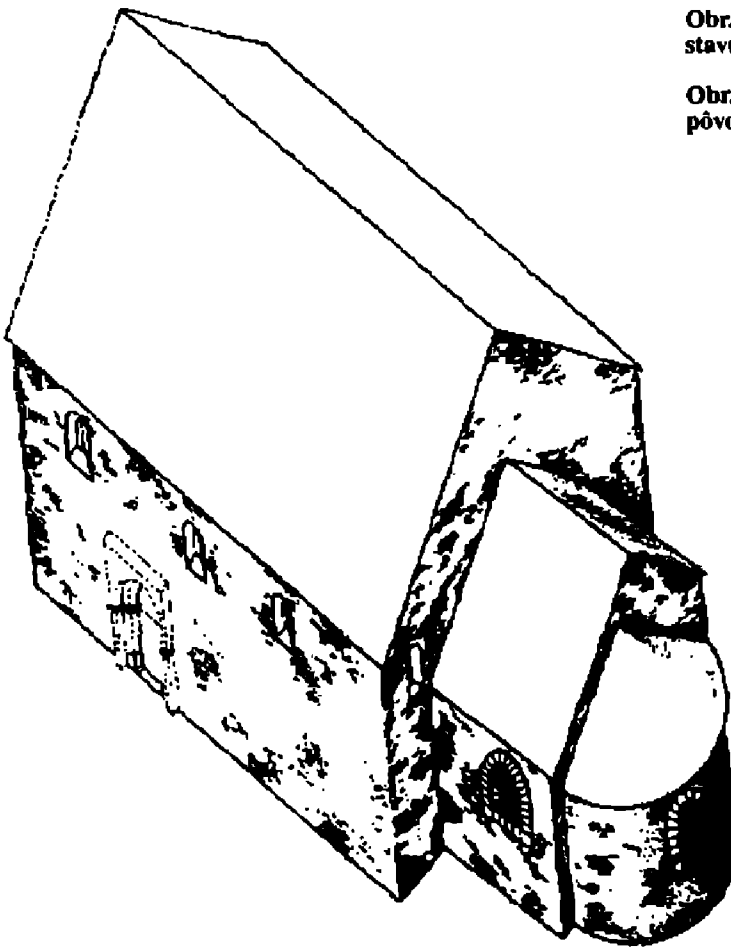
MÁRIA SMOLÁKOVÁ – ŠTEFAN ORIŠKO

Predložený príspevok vychádza z výsledkov pamiatkových výskumov dvoch sakrálnych objektov, kostola sv. Štefana v Žiline a kostola P. Márie v Ráztočne (okres Prievidza), ktoré priniesli nové poznatky do oblasti poznania stredovekej architektúry na našom území (Smoláková, Oriško 1988). Závažné sú predovšetkým zistenia v zmysle výtvarného charakteru prvotných podôb týchto stavieb v 13. storočí, ich omietkových a maliarskych úprav, ktoré sa v dnešnom stave poznania stávajú precedenčnými a nosnými výpovednými článkami. V publikovanej literatúre nie sú aspoň známe dobové analógie v našom prostredí (Mencl 1968) a ani sledovanie ďalších nepublikovaných pamiatkových výskumov v interpretácii ich výsledkov neprinieslo poznatky v adekvátnych významových rovinách. Za dôležité pokladáme i to, že sa jedná o typovo rozdielne vidiecke stavby relatívne lokálne od seba vzdialené na územiach vývojovo rôznym spôsobom exponovaných, ale s využitím architektonicko-výtvarných princípov, ktoré majú logickú nadväznosť a základy v zrejmom širšom uplatnení v našej architektúre.

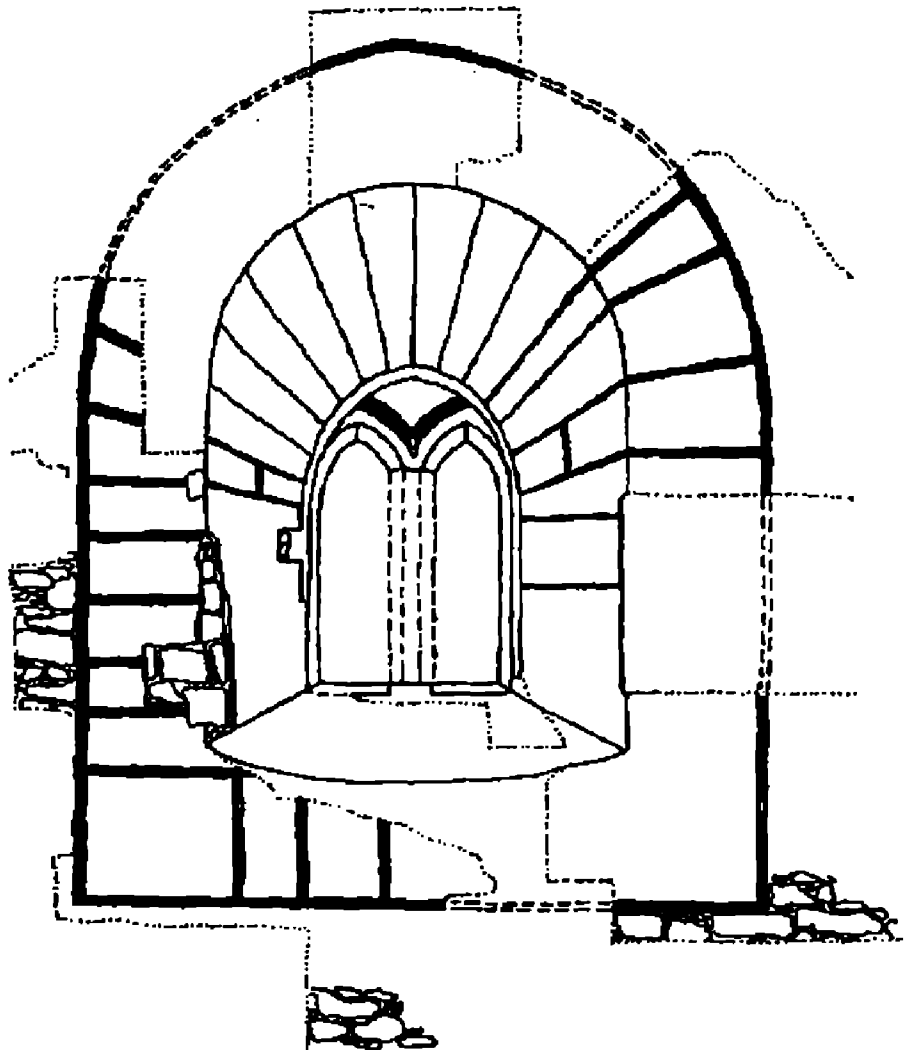
Pre stanovenie východiskovej etapy kostola sv. Štefana v Žiline je smerodajné južné okno v chórovej časti, datovateľné do doby okolo roku 1260. Vtedy je už kostol vo svojej základnej hmote totožný s dnešným, t. j. priestorovú a hmotovú skladbu určuje loď, štvorec chóru a polkruhová apside. Takto ho ako jednotný stavebný celok uvádza i V. Mencl s datovaním okolo polovice 13. storočia (1937, 339) alebo do tridsiatych rokov 13. storočia (1969, 102). Domnienky o staršom založení východnej časti objektu, tradované v literatúre (Lombardini 1888, 137, Marsina 1963, 21–22, Marsina 1975, 36), sa opierajú len o širšie územné historické súvislosti. Samotný pamiatkový výskum nemohol bez archeologických súčinností zaujať jednoznačnejšie stanovisko k tomuto problému. V nadzemných hmotách len nepriamo naznačujú niektoré komponenty možnosť vzniku pôvodnej stavby ako malého jednolodia (dnešný chór) s východnou apsidou (Smoláková, Oriško 1989, 126–127). Historické pramene by túto hypotézu mohli podoprieť iba v zmysle dokázateľného osídlenia hornej časti niekdajšej Trenčianskej župy pred tatárskym vpádom. R. Marsina (1964, 47–70) uvádza, že toto územie, i keď redšie osídlené, bolo na základe zachovaného listinného materiálu v prvých štyroch desaťročiach 13. storočia kultivovaným územím s meniacimi sa majiteľmi a ustáňovaním hraníc územia a ani v jednej listine sa nespomína kolonizovanie. Išlo tu o 20 známych majetkových celkov, na ktorých už vtedy bol väčší počet ústredných osád a zárodočných sídlištných foriem. Územie Žiliny sa dostáva do feudálneho vlastníctva v dobe Ondreja II., prípadne za Belu IV. Žilina sa spomína v roku 1208 ako sused Hričova. Napokon R. Marsina predpokladá, že k trvalému faktickému organizačnému začleneniu tohto horného okresu Trenčianskej stolice do uhorského kráľovstva prichádza za kráľa Ladislava. Centrum osídlenia starej Žiliny predpokladá práve pri kostole sv. Štefana, severozápadne od neho na riečnej terase na pravom brehu Žilinky (Závodie je na ľavom brehu, preto je nesprávne označenie tohto kostola v Žiline-Závodí), ktorá bola iste väčšou a významnejšou osadou v kráľovskom majetku. Poslednou písomnou správou o starej Žiline je nedatovaná listina z poslednej tretiny 13. storočia, kde sa píše o jej spustošení.

Ako sme už spomínali, jednoznačné a zatiaľ najstaršie datovanie sa viaže k južnému oknu chóru, k jeho kamenársky opracovaným článkom. Toto malé okno s dvomi lomený-

Obr. 1. Žilina, kostol sv. Štefana, rekonštrukcia pôvodného stavu.

Obr. 2. Žilina, kostol sv. Štefana, južné okno chóru, nález pôvodnej omietkovej pasparty s kvádrovaním.

mi záklenkami (jeho stredný stĺpik bol neskôr odstránený, ale je zrejmy i zo zisteného nábehu v parapete) obsahuje totiž prvok, ktorý je odvoditeľný z kláštorného kostola Kláštora pod Znievom, budovaného v rokoch 1251–1260. Sú to lemujúce pásy nad vnútornou časťou lomených oblúčikov v podobe vysekávaného diamantovania, motív, ktorý je súčasťou konzól pod emporou v Kláštore pod Znievom. Je napokon známe, že táto architektúra bola štýlovo smerodatná pre oblasť Turca a že patrí k najranejším príkladom gotiky na Slovensku (Menclová 1936, 60–64, Mencl 1969, 97–112). V žilinskom kostole sv. Štefana je to len tento ojedinelý kamenársky prvok ranej gotiky znievského typu, ktorý sa začlenil do stavby inak románskej a samotné okno svojou formou a s takýmto zdobením tu malo zrejme osobitný význam vo vzťahu k osvetľovaniu chóru a apsidy, v pravom zmysle oltára (preto je i vysunuté do východnej časti steny).

Ostatné okná boli typicky neskororománske s úzkym výrezom a polkruhovým záklenkom (len na východnom okne je mierne prevýšený), ich kamenné ostenie je z vonkajšej strany zošíkenné v sledovaní uhlu široko roztvorených špaliet. Zhodná je aj ich technológia a spôsob napojenia kamenných ostení na špalety – v priamych bočných úsekoch je zošíknenie kameňa širšie a priamo naň nadväzuje murivo z lomového kameňa. V záklenku sa nad úzkou šikminou vytvára zásek smerom dovnútra, čím sa určilo lôžko pre ukladanie lomových kameňov polkruhového klenutia špalety. Takto je v špalete riešené aj ranogotické južné okno chóru, ale pri bočných osteniach nie je vytvorená šikmá plocha, lícujuca so špaletami.

Osobitný význam tu majú zistenia omietkových paspárt okolo južného okna chóru a východného okna apsidy, ktoré sú v primárnom vzťahu k osteniám a prezentujú najstarší príklad omietkových rámovaní okien na Slovensku, z doby okolo roku 1260. Súvisia s omietkovou úpravou špaliet oboch okien. Pasparta v tejto omietke obieha okolo výrezu špalety v šírke 24–27 cm, nad oknom sa mierne zahrocuje. Na okrajoch sa pasparta takmer kolmo zarezáva k murivu z lomového kameňa, ktoré v tomto čase nebolo omietnuté. Okná sa takto jasne plasticky zvýraznili na holom murive steny a navyiac sa maliarskymi prostriedkami vytvorili na špalete i na parapete iluzívne kvádríky červenou štetcovou linkou, ktorou sa obrámovala aj pasparta. V záklenku vytvorili linky systém radiálnych klenákov. Táto omietková úprava sa zachovala takmer kompletne pri chórovom okne (tu i so stopami farebného odlíšenia kvádrov v tmavosivých a svetlookrových tónoch, systém farebného striedania však nie je možné určiť), pri okne apsidy len vo fragmentoch.

Dôležitosť tohto nálezu je pre poznanie neskororománskej alebo ranogotickej architektúry na Slovensku nesporný. Pri južných oknách lode sa takéto omietkové úpravy nezistili, predpokladáme tu len čiastočne omietnuté špalety, prípadne iba roztieranie malty. Podobne ani situácia pôvodného vstupu v južnom núre neposkytla jednoznačnejšie nálezoové možnosti, hoci sa podarilo nájsť fragmenty kamenárskych článkov a podľa nich aspoň čiastočne určiť podobu portálu – jednalo sa o ústupkový portál s vloženými valcami, s archi-voltou s predsadenými časťami pred líce steny (podľa deštrukcií muriva).

V tejto fáze je pozoruhodná aj vnútorná maliarska výprava kostola (nálezy z roku 1949, reštaurované v roku 1956 M. Vlkoláčkom a P. J. Kernom). Týka sa však len chórovej časti a apsidy, v lodi sa žiadna výzdoba nezistila. V podstate sa tu potvrdzuje spájanie románskych a ranogotických prvkov. V prvom rade sa i do interiéru prenáša iluzívna kvádríková výzdoba okien v chóre a v apside v tom istom systéme červeného linkovania, tu však v rámci celkového omietnutia stien i valenej klenby chóru. Jasne sa tu vytvára deliaci prvok medzi rovnou stenou a začiatkom klenutia v chóre i apside v podobe maľovaného oblúčkového vlysu, vymedzeného dvomi štetcovými linkami a kvádríkového pásu nad ním. Na klenbách vznikla maliarska ilúzia rebrovej klenby – v konche vybiehajú z kvádríkového vlysu štyri vertikálne pásy, spojené vo vrchole klenby svorníkom v podobe solárneho symbolu, valenú klenbu prepájajú paralelne vedené pásy z jednej steny na druhú. Klinovú profiláciu rebier imitujú strieškové vnútorné linky s farebným striedaním políčok. Naznačujú sa tu i triumfálne oblúky viacfarebnou lomenou páskou nad úsekmi ríms, na čele

konchy zo strany chóru sa červenou linkou imituje opäť kvádrikové murivo. K tejto vrstve snáď možno zaradiť konsekračné kríže na južnej a severnej stene chóru, ktoré majú podobné predznačenie zaškrabnutou ryskou ako imitované rebrá klenby.

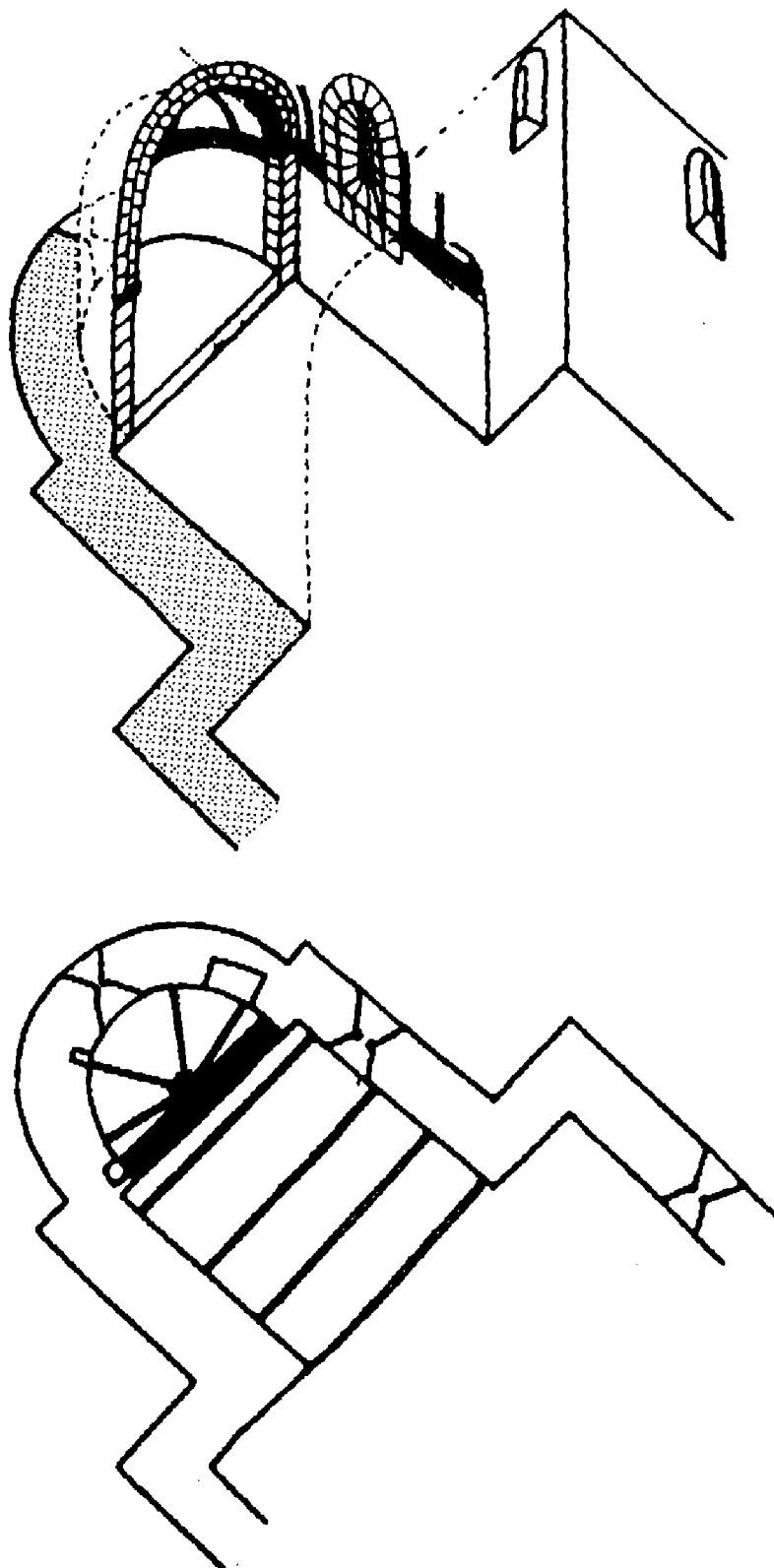
Kostol sv. Štefana v Žiline takto ojedinele – hoci v rustikálnej podobe – prezentuje výtvarný charakter neskororománskej architektúry vidieckeho typu so štýlovými perceptoriami z ranogotických stavieb s rebrovou klenbou. Nové vývojovo pokročilejšie prvky sa tu v zaujímavej symbióze aplikovali do archaického stavebného telesa s románsky poňatou plochostropou loďou. Iluzívna architektonická výmaľba bola jedinou výzdobou interiéru a vznikla bezprostredne po dokončení stavby okolo roku 1260. Obrazový komponent tu zastupoval len maľovaný svorník na klenbe apsidy, združujúci v antropomorfnnej podobe ľudskej tváre tradičné symboly kríža a slnka s ohnivými paprškami. Jeho univerzálna významnosť zrejme postačovala ikonografickej náplni sanktuária. Až neskôr, okolo roku 1300, sa v rámci všeobecného vývoja a potrieb väčších obrazových celkov rozširuje ikonografický program o tradičné témy dvanástich apoštolov a Krista v mandorle na valenej klenbe chóru (Dvořáková, Krása, Stejskal 1978, 170). Tieto rozsiahle obrazy už nerešpektovali maľované rebrá a horizontálne pásy s oblúčkami, ktoré prekryla maľovaná zalamovaná páska dolného rámu polí s apoštolmi na oboch stenách chóru. Len v konche zostala s najväčšou pravdepodobnosťou pohľadovo uplatnená iluzívna rebrová klenba so svorníkom – tu prišlo k jej zániku snáď až v 15. storočí.

Kostol P. Márie v Ráztočne podobným spôsobom uplatňuje princípy zvýrazňovania tektonických prvkov, ale v pokročilejšom vývojovom stupni svojej architektúry. Tu už nejde o polohu románsko-ranogotickú s rovnocenným kontextom nomenklatúrnych prvkov dvoch slohových fáz ako v žilinskom kostole, ale o ucelenú gotickú stavbu zo záveru 13. storočia – plochostropé jednodolie s pravouhlým zaklenutým presbytériom a severnou sakristiou. Ide o typ zvyčajného dedinského kostola, viazaného v jednotlivých oblastiach Slovenska najmä kolonizáciou a zakladaním nových dedín v ranom stredoveku, ktorý z hľadiska funkcií naplnil nároky rýchlej výstavby a zodpovedal počtu obyvateľstva obce. Ráztočno sa prvýkrát spomína až v roku 1430, ale existencia obce sa predpokladá už v 12. storočí (Hodál 1960, 70, Kováč, Besse 1968, 198, 104). V 15. storočí bola súčasťou bojnického panstva, ale mohla k nemu patriť už skôr. Je možné i osídlenie v rámci staršej zlatokopeckej vlny v regióne, ktorý inklinoval k stredoslovenskej banskej oblasti. Dosvedčovalo by to situovanie obce na spojovacej ceste z Ponitria do Pohronia.

Kostol bol postavený z lomového kameňa, spájaného hrubozrnnou maltou. Náročia presbytéria, lode (v renesancii predĺžená západný smerom) a sakristie spevňovali kamenné kvádre s opracovanou lícnou plochou, pôvodná koruna stavby sa nezachovala (nadstavbenie v 19. storočí). Murivo bolo v exteriéri omietnuté primárnou drsnou hrubozrnnou omietkou, dotiahnutou k nárožným kvádom. Táto pôvodná omietková vrstva sa takmer intaktne zachovala na východnom múre presbytéria, jej fragmenty aj na južnom priečelí. Súvisela s ňou aj ďalšia omietková úprava – hladené pasparty okolo okenných otvorov. Z nich sa v úplnosti zachovalo jediné okno na východnej stene presbytéria, kde je doložený typ jednoduchého lomeného okna s úzkou štrbinou výrezu, zošíkmenou špaletou a šikmým parapetom. Celé jeho ostenie je vytvorené z omietaného muriva, kamenné opracované články sú len v lomenom záklenku, kde vytvárajú profil s okosenou hranou. V styku kamenného záklenku a omietkovej špalety je v kameni vytvorený plytký výžlabok, ktorý vznikol pre organické napojenie omietky ostenia na kameň. Okolo východného okna sa zachovala tiež najucelenejšia ranogotická pásová omietková pasparta, vytvorená hladenou omietkovou plochou, na okraji zrezanou, z jej lomeného vrcholu vybieha lalia, vykrojená z hladenej omietky. Príbuzné príklady murárskeho nahrádzania kamenárskych článkov omietkovými rámami, prechádzajúcimi do ostenia a zdobených vo vrcholoch laliivými motívmi uvádza V. Mencl (1968, 46 a nasl.) z južných Čiech z konca 13. a začiatku 14. storočia.

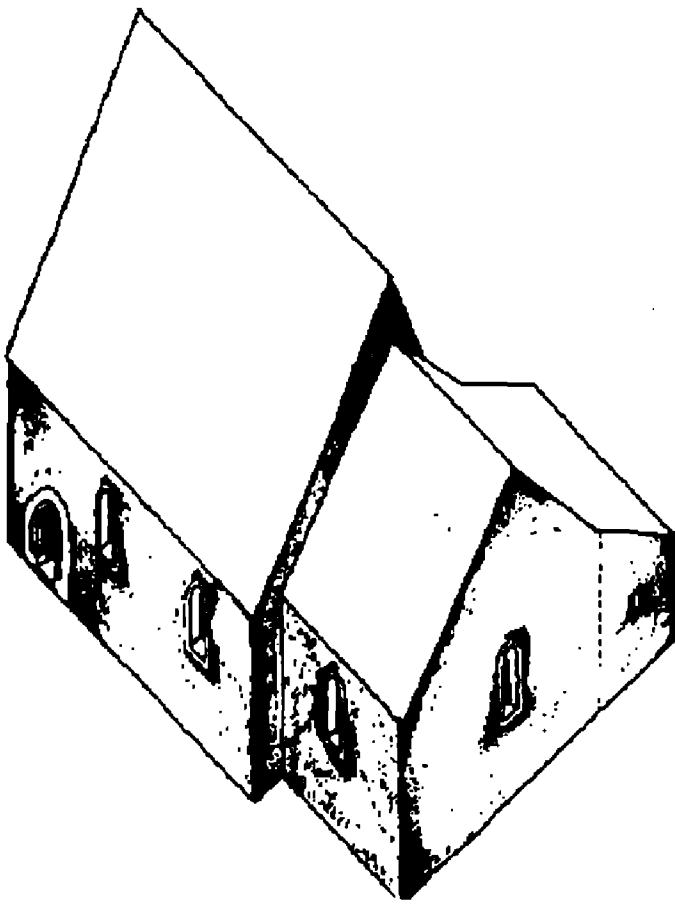
Zvyšky omietkovej výzdoby, založenej na kontrastoch drsnej, hrubo nahodenej omietky fasád a hladkých omietkových rámov sa našli aj pri ďalších dvoch oknách južného

Obr. 3. Žilina, kostol sv. Štefana, chór a apside s iluzívnymi architektonickými prvkami.

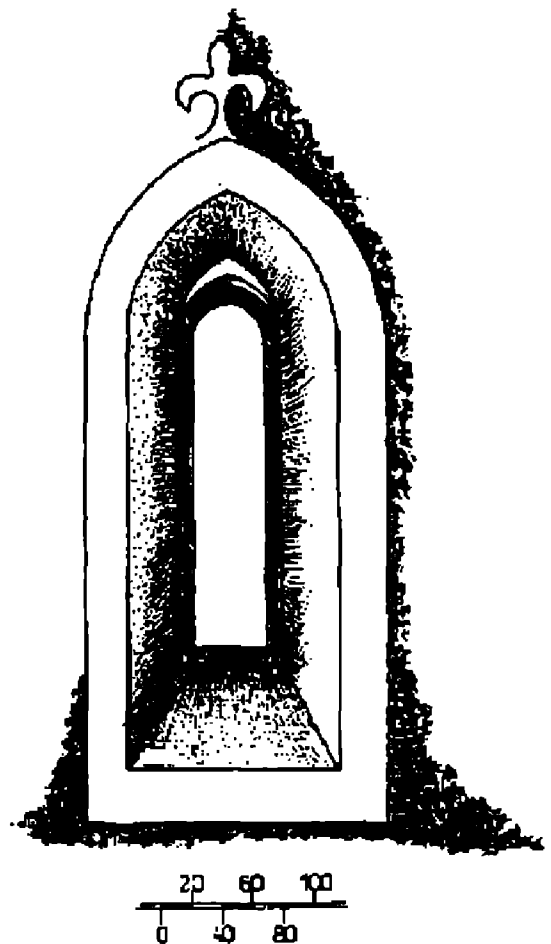

priečelia – pri južnom okne presbytéria (dolná parapetná časť) a vo východnej časti lode (dolné úseky bočných pásov). Druhé, západné okno lode sa úplne deštruovalo pri výstavbe južnej predsiene v druhej polovici 17. storočia.

K tejto prvotnej vývinovej fáze patria i dôležité nálezy v interiéri, v presbytériu. V prvom rade je to primárna omietková vrstva v dolnej časti stien (do výšky cca 220 cm nad úrovňou dnešnej podlahy) so štyrmi maľovanými konsekračnými krížmi, predznačenými zaškrabnutou ryskou (čierny sférický kríž na bielej ploche v tmavočervenom prstenci). Horná plocha stien pritom zostala bez omietky a až v ďalšej etape (predbežne niekedy v priebehu prvej polovice 14. storočia) sa doomietala do lícnej úrovne staršej vrstvy s krížmi, t. j. obe omietkové vrstvy tvorili potom jednotnú povrchovú vrstvu. Súčasne sa horná plocha pokryla nástennou maľbou a staršie konsekračné kríže tvorili jej pohľadovú i funkčnú

Obr. 4. Ráztočno, kostol P. Márie, rekonštrukcia pôvodného stavu.

Obr. 5. Ráztočno, kostol P. Márie, východné okno presbytéria, nález pôvodnej omietkovej pasparty s faliou.

súčasť (okolie krížov zostalo v neutrálnej bielej farbe). Je teda evidentné, že k výmalbe presbytéria (i k omietnutiu častí stien) prišlo až po určitom časovom odstupe, ako je to napokon pri dedinských kostoloch na Slovensku takmer bežné. Figurálne obrazy s dolnou lemujúcou zalamovanou páskou, potvrdené v menších sondách v presbytériu, je potrebné v ďalšej etape reštaurátorsky a umelecko-historicky preskúmať (v lodi sa staršie omietky nezistili).

V ranogotickom období nebol omietnutý ani triumfálny oblúk, zložený z opracovaných kamenných kvádrov. Jeho povrch sa zjednotil len sivou hladenou omietkou v špárach, rozotretou nepravidelne aj na plochy kameňov. Závažným nálezom boli v zaklenutých častiach triumfálneho oblúka primárne štvorcové otvory na osadenie horizontálneho dreveného brvna, ktoré muselo slúžiť ako nosný článok sochárskeho prvku (krucifix alebo skupina Kalvárie). V Ráztočne je dokladom existencie takýchto plastických obrazových prvkov, ktoré poznáme na Slovensku z neskoršieho obdobia, už v 13. storočí.

K ranej gotike patrí nesporne aj vstupný kamenný portál na južnom priečelí lode s lomeným záklenkom, kombinujúci oblé prúty s výžlabkami, so šikmým strieškovitým prechodom profilácie do pravouhlého soklu. Je datovateľný do podledných desaťročí 13. storočia. Tieto jednoduché tvaroslovné formy charakterizujú aj ostatné detaily stavby – krížovú rebrovú klenbu v presbytériu (klinové rebro s bočnými výžlabkami) s reliéfnym štvorlistovým motívom v svorníku, útvar lomeného víťazného oblúka s podžľabenými rímsami a lomený portál do sakristie so šikmým okosením hrany. Ide o typy zvyčajné od šesťdesiatych rokov 13. storočia v rôzne lokálne zafarbených regiónoch Slovenska (Spiš, Liptov, Turiec).

Uvedené nové zistenia dokumentujú do istej miery obraz výtvarného inventáru, ktorým disponovali určite v širšom rozsahu naše najrozšírenejšie sakrálne typy dedinských kostolov. Aj keď ich len okrajovo možno zaradiť do zásadnejších štýlových prúdení, prezentovaných kláštornými stavbami či kostolmi rozvíjajúcich sa mestských prostredí, evidentne reagujú na aktuálne tendencie a prispôsobujú ich svojim provinčným možnostiam, predovšetkým v zmysle imitácií. V žilinskom kostole je to zjavne reakcia na vyspelé riešenia vzdialenejších dielní, prejavená v drobnom kamenárskom detaile a výrazne v snahe vytvorenia rebrovej klenby, hoci len v maliarsko-lineárnom iluzionizme. Gotická rebrová klenba je tu pochopená síce ako abstraktný pojem, ale súčasne ako prvok progresívne videneho repertoáru architektúry. Jeho hmotná a konštruktívna podstata sa premenila na nový vizuálny komponent ornamentálneho charakteru v jednote s tradičným – a stavebno-slohovému základu zodpovedajúcim – románskym oblúčkovým vlysom. Tento materiálový iluzionizmus sa napokon všeobecne rozširuje najmä v omietkových paspartách, nahrádzajúcich kamenárske články. V gotike, zvlášť v jej neskorej fáze, sú bežnou súčasťou tektonického vyjadrenia v rôznych podobách. Naše príklady ich však dokladajú v rozpätí druhej polovice 13. storočia, čo prezentuje zatiaľ najstarší horizont ich výskytu. Svedčia o ich zrejme širšom uplatnení v tomto období a zároveň – spolu s ostatnými prvkami – o potencii prostredia, schopného nadviazať kontakt s náročnejšími tvorivými princípmi v jemu zodpovedajúcej miere.

Literatúra

- DVOŘÁKOVÁ, V.–KRÁSA, J.–STEJSKAL, K.: Stredoveká nástenná maľba na Slovensku, Praha–Bratislava 1978.
- HODÁL, F.: Z dejín Hornej Nitry, Pamiatky a múzeá IX, 1960, č. 2.
- KOVÁČ, J.–BESSE, O.: Príspevok k dejinám obcí v handlovskej kotline, Horná Nitra IV, 1968.
- LOMBARDINI, A.: Dávna Žilina, Slovenské pohľady VIII, 1888, č. 6.
- MARSINA, R.: Osídlenie Hornej Trenčianskej pred tatárskym vpádom, Sborník FFUK Historica XV, Bratislava 1964.
- MARSINA, R.: Vznik a počiatky mesta Žiliny, In: Kristenová V. a kol.: Žilina v minulosti a dnes, Banská Bystrica 1963.
- MARSINA, R.: Žilina v období včasného a vrcholného feudalizmu, In: Halaj, D. – Marsina, R. a kol.: Žilina, dejiny a prítomnosť, Martin 1975.
- MENCL, V.: Gotická architektúra horného a stredného Považia, Vlastivedný časopis XVIII, 1969, č. 3.
- MENCL, V.: Stredoveká architektúra na Slovensku, Praha–Prešov 1937.
- MENCL, V. a kol.: Výtvarný vývoj stredovekých omietek, Praha 1968.
- MENCLOVÁ, D.: Středověká architektura v Turci, Sborník SMS XXX, 1936.
- SMOLÁKOVÁ, M.–ORIŠKO, Š.: Pamiatkový výskum kostola P. Márie v Ráztočne, 1988.
- SMOLÁKOVÁ, M.–ORIŠKO, Š.: Pamiatkový výskum kostola sv. Štefana v Žiline, 1988.
- SMOLÁKOVÁ, M.–ORIŠKO, Š.: Románsky kostol sv.Štefana v Žiline, Vlastivedný časopis XXXVIII, 1989, č. 3.

Zusammenfassung

Beitrag zur illusionären Verputz- und Malereiausschmückung in Sakralbauten im 13. Jh.

Der vorgelegte Beitrag geht aus den Ergebnissen der Denkmalforschung zwei Sakralbauten – der Kirche des hl. Stefan in Žilina und der Kirche der Jungfrau Maria in Ráztočno (Bezirk Prievidza) aus, die einige neue Erkenntnisse in den Bereich der mittelalterlichen Architektur auf unserem Gebiet bringen. Bedeutend sind vor allem die Feststellungen über den bildenden Charakter der ersten Gestaltungen dieser Bauten in der 2. Hälfte des 13. Jh.s, über die Verputz- und Malereiausschmückung, die in unserem Milieu bisher keine Analogie haben. Obwohl sie in die wesentlicheren Stilströmungen nur annähernd eingereiht werden können, ist es klar, daß sie die aktuellen Tendenzen reflektierten, wobei sie sich den provinziellen Möglichkeiten anpassten, vor allem im Sinne der „Imitationen“ (in Žilina die illusionäre Rippengewölbe- und Quadermauerwerkmalerei, Verputz- oder Malereifensterpartouts, um 1260; in Ráztočno Verputzfensterpartouts, innere Herrichtung des Presbyteriums mit Malerei, um 1280–1300). Diese neuen Funde, wenn sie auch bisher vereinzelt sind, zeugen offenbar von einer breiteren Verwendung

dieser Elemente und zugleich von der Potenz des dörflichen Milieus, das fähig war, Kontakt mit den anspruchsvolleren bildenden Prinzipien in dem ihm entsprechenden Maße anzuknüpfen.

A b b i l d u n g e n :

1. Žilina, Kirche des hl. Stefan, Rekonstruktion des ursprünglichen Zustands.
2. Žilina, Kirche des hl. Stefan, südliches Chorfenster, Fund eines ursprünglichen Verputzpasspartouts mit Quadermalerei.
3. Žilina, Kirche des hl. Stefan, Chor und Apside mit illusionären architektonischen Elementen.
4. Ráztočno, Kirche der Jungfrau Maria, Rekonstruktion des ursprünglichen Zustands.
5. Ráztočno, Kirche der Jungfrau Maria, östliches Presbyteriumsfenster, ursprüngliches Verputzpasspartout mit einer Lilie.